

Het oordeel over het boek samenvattend: het biedt interessant materiaal, maar schiet qua opbouw en onderzoeksmethodologie te kort.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Fortuin, Nienke P.M. (2020), *The search for meaning in later life. An empirical exploration of religion and death*, (Death Studies), Nijmegen Studies in Thanatology, Volume 6, Zürich: LIT Verlag, pp. 312, EAN 9783643913081, € 36,99.

Hoe geven ouderen zin aan hun laatste levensfase en hoe kijken ze aan tegen hun naderend levenseinde en de dood? Nienke Fortuin probeert op die vraag antwoord te geven in het proefschrift waarop ze op 24 augustus 2020 promoveerde aan de Radboud Universiteit. Het boek bestaat uit vijf eerder gepubliceerde artikelen, voorzien van een uitvoerige in- en uitleiding. Centraal in dit empirisch onderzoek staat de rol die religie speelt in de houding die Nederlandse ouderen innemen tegenover hun eigen ouder worden, het stervensproces en de dood. De betekenis die religie heeft is in onze cultuur de laatste decennia behoorlijk verschoven. In westerse landen had ooit de godsdienst autoriteit over het sterfbed, maar de pastoor en dominee hebben plaats moeten maken voor de dokter. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw lijkt de medisch professional op zijn beurt plaats te moeten maken voor de stervende zelf, die de regie neemt over wanneer en hoe er gestorven wordt. De huidige Nederlandse euthanasiepraktijk, waarvan de geschiedenis in het inleidende hoofdstuk uitvoerig wordt gereconstrueerd, illustreert deze ontwikkeling: was de Euthanasiewet bij invoering in 2002 bedoeld als handreiking naar de arts, gaandeweg is in de jurisprudentie en de publieke discussie de autonomie van de patiënt gaan prevaleren boven het barmhartigheidsmotief.

In het tweede hoofdstuk 'Death and the Search for Meaning' worden de interviews met 85 mensen in hun laatste levensfase die Gijsbert van Es in 2011-2013 publiceerde in *NRC Handelsblad* en die hij vervolgens bundelde in het boek *Het laatste woord*, aan een kwalitatieve analyse onderworpen. Fortuin ziet de hierboven beschreven sociaal-culturele verschuiving terug in drie thanatologische niches die ze bij de geïnterviewden waarneemt: een canonische, een utilistische en een expressieve niche. Bij de eerste bepalen religieus gezag en traditionele gemeenschapswaarden de houding tegenover de dood, bij de tweede gaat het vooral om het rationele 'managen' van het stervensproces, terwijl bij de laatste de nadruk ligt op een bewust, persoonlijk en natuurlijk toelevens naar het levenseinde.

Het derde hoofdstuk 'Religion and the Fear of Death' behelst een kwalitatief onderzoek waarbij 26 tachtig-plussers in een diepte-interview werden ondervraagd over de rol en betekenis van religie met het oog op hun naderende einde. Fortuin onderscheidt op

basis van de uitkomsten een brede waaier van typen 'lived religion' die ze allitererend als 'lacking, lost, liminal, loose, learned and liquid religion' naast elkaar zet: ook als mensen niets moeten hebben van religie, hun geloof van vroeger kwijt zijn, eraan twijfelen, er losjes mee omgaan, het relativeren op basis van nieuwe inzichten, of het vermengen met alternatieve vormen van spiritualiteit – religie speelt hoe dan ook een rol. Een van de meest opvallende uitkomsten van dit hoofdstuk is dat niet de inhoud van de geloofsovertuigingen bepalend is in de houding tegenover de dood, maar de mate van commitment. Religie zegt bovendien ook niet alles: dat en hoe je terugkijkt op een lang leven en bereid bent de dood als een gegeven te aanvaarden speelt een nog grotere rol. Dat doodsangst onder ouderen afneemt naarmate ze langer leven, is inmiddels een breed vastgesteld inzicht uit eerder onderzoek.

In hoofdstuk 4 'Determining the End of Life' worden dezelfde ouderen geïnterviewd over hoe hun religiositeit een rol speelt in hun visie op euthanasie (in de brede betekenis, waarbij ook hulp bij zelfdoding wordt geïncorporeerd). Fortuin onderscheidt drie houdingen bij de participanten: *refraining, dependent en self-determining*, die verwant lijken met de drie thanatologische niches uit het tweede hoofdstuk. De eerste groep is tegen een zelfbeschikte dood, de tweede laat de beslissing daaromtrent afhangen van medische criteria en de derde is voor. Dat een traditioneel religieus commitment leidt tot een terughoudende opstelling ligt in de lijn van de verwachtingen; dat ook de groep die voor zelfbeschikking kiest 'almost as religious' (p. 125) is als de eerstgenoemde groep die tegen een medisch beschikte dood is, is een opvallende uitkomst. Blijkbaar is religiositeit al lang niet meer in confessionele, kerkelijke termen te verstaan en verdient het concept herijking.

Hoofdstuk 5 'Interpretation and timing of death' behelst een kwantitatief onderzoek onder 356 Nederlandse ouderen, waarin op basis van de drie eerder onderscheiden thanatologische niches (nu omschreven als een religieuze, rationele en persoonlijke visie op de dood) twee onderzoekschalen worden ontwikkeld: de IOD (Interpretation of Death) en de AMITOD (the Attitudes Toward Medical Interventions in the Timing of Death). Opnieuw blijkt een religieuze houding te corresponderen met een afwijzing van euthanasie, terwijl een rationele houding ervoor zorgt dat respondenten hier positief tegenover staan. Mensen met een persoonlijke interpretatie van de dood daarentegen zijn huiverig voor interventie en het bepalen van het moment van sterven. Opvallend is dat meer mannen kiezen voor levensverlengend (overbe-)handelen dan vrouwen.

In hoofdstuk 6 'The search for meaning in later life' wordt aan de hand van 26 diepte-interviews de relatie onderzocht tussen religieuze oriëntatie en dominante visies op ouder worden in onze cultuur. Fortuin onderscheidt op basis van haar gesprekken drie religieuze narratieven: een experientieel (je ervaart God of het goddelijke in je leven), een ontologisch (jouw voorstelling van leven en dood en de rol van het goddelijke daarin) en een kritisch narratief (traditionele geloofsvoorstellingen worden op grond van hedendaagse inzichten betwijfeld). Ze blijken te corresponderen met twee culturele *master narratives*,

ouder worden als *decline* en *successful aging*. Hoe positiever je levensbeschouwelijke kijk op het leven, des te positiever je visie op ouder worden – geen verrassende uitkomst. Opvallend is echter de empirische steun die Fortuin vindt voor een derde, alternatief cultureel masternarratief, dat in de gerontologische literatuur vaak alleen nog als *counter-narrative* wordt gepresenteerd: ouder worden als innerlijke groei.

In hoofdstuk 7 ‘Worldview commitment and narrative foreclosure’ wordt op basis van het kwantitatieve materiaal uit het onderzoek onder de 356 ouderen geanalyseerd hoe hun levensbeschouwing van invloed is op hun inschatting dat hun leven al dan niet voorbij is (*narrative foreclosure*). Opnieuw moet Fortuin constateren dat niet de inhoud, maar de mate van commitment waarmee mensen hun levensovertuiging aanhangen, daarin bepalend is. Ook de mate waarin iemand denkt zijn leven al dan niet zelf in regie te hebben blijkt van belang.

In het concluderend hoofdstuk recapituleert Fortuin de resultaten van haar onderzoek en hoewel ze erop wijst dat ze een strikt empirische studie heeft geschreven zonder theologische, filosofische of ethische reflecties, komt ze toch met een ethisch pleidooi voor een relationele opvatting van autonomie. De liberale veronderstelling die het Nederlandse debat rond euthanasie en ‘voltooid leven’ domineert, dat individuen rationeel en onafhankelijk tegenover hun naderende levenseinde staan, blijkt eenvoudig niet met de door haar beschreven feiten te kloppen. Meer oog voor het web van sociale en culturele relaties en contexten waarin de levens van ouderen liggen ingebed, helpt hen beter existentieel hun dood tegemoet te treden.

Het proefschrift biedt een rijk en intrigerend overzicht van verschuivende visies op en ervaringen van ouder worden met het oog op sterven en dood. Het kan enorm helpen bij de broodnodige verbreding van de publieke aandacht voor heel de laatste levensfase, die meer omvat dan de voors en tegens van beslissingen rondom het zelfgekozen levenseinde.

Ik blijf echter als theoloog na lezing van het boek wel achter met de vraag hoe bruikbaar het concept ‘religie’ vandaag nog is om de grote verschuivingen in zin- en betekenisgeving in onze cultuur te dekken. Fortuin gebruikt het begrip nogal eclectisch: in het ene hoofdstuk kiest ze voor ‘lived religion’ als methodologisch instrument (religie als praktijk), in het andere voor ‘affordances’ (religie als materiële omgeving), in weer een ander voor een narratieve benadering (religie als verhaal), en in nog een ander spreekt ze klassiek over ‘worldview’ (religie als symbolisch systeem) – zonder een verantwoording te geven hoe al deze visies zich tot elkaar verhouden. Je kunt dat als kritiek formuleren, maar ook concluderen dat religie als empirisch fenomeen zich blijkbaar niet meer eenduidig laat definiëren en een – zo men wil: ouderwets, 19^e eeuws – heuristisch instrument is geworden waarmee zich transformaties in de hedendaagse cultuur laten analyseren.

Frits de Lange
(Protestantse Theologische Universiteit Groningen)